

sedilo, z odstopom gaulajterja in predajo poslov novi provizorični deželni vladi. Kot prednostni cilj nove koroške vlade avtor omenja "varovanje meje na Karavankah pred jurišajočo Titovo vojsko in po drugi strani spodbujanje britanskih enot, ki so že stale na Koroškem, k naglejšemu prodoru na Koroško" (str. 146). Sledi kratek seznam materialnih škod v mestu Celovec, skopo odmerjeno in nešpektakularno opozorilo na maja 1945 izvedeno "odvedbo" približno 80 oseb iz Celovca, med katerimi je bil tudi nacistični nadžupan Celovca, dr. Friedrich von Franz z svojo družino. Skratka, nastane vtis, da Koroška ni bila osvobojena od nacionalsocializma, temveč zasedena po Jugoslovanih in Angležih. Po končani vojni pa se je, kot je rečeno v zaključku, celo "lovalo odgovorne rajhovskega gau-a Koroške, pogosto so jih aretirali in obsodili. Posledica so bile smrtne obsodbe, zaporne kazni in samomori" (str. 149). Odgovornosti nacističnih veljakov za vojne zločine in preganjanje ljudi avtor pravtako ne omenja, kot tudi ne tematizira dejstva, da so bili prav oni, ki so s parolami vztrajanja tako dolgo držali pri življenju nacistično diktaturo.

Branje zapusti zelo nelagoden občutek in številne iritacije. Kar publikacijo kljub temu naredi čitljivo, je njeno bogastvo historičnega slikovnega gradiva, starih razglednic in sočasnih dokumentov. Kar manjka, je kritično vrednotenje uporabljenih virov, ki so nastali v ustanovah NSDAP odnosno bili napisani od bivših funkcionarjev. Vse preveč gledanj je brez distance prevzetih. Predvsem pri publikaciji, ki je namenjena široki publiki, kot je to običajno pri spremnem katalogu razstave, bi bilo skrbno komentiranje materiala potrebno. S tem je povezano vprašanje, kako razumeti citat bivšega koroškega deželnega glavarja, ki je naveden na začetku knjige: "Zgodovina in zgodovinska zavest sta osnovi urejene samozavesti dežele." (Jörg Haider, 10. 10. 2008) [Str. 3]

Brigitte Entner

Nadja Danglmaier, Helge Stromberger, Tat-orte, Schau-plätze : Erinnerungsarbeit an den Stätten nationalsozialistischer Gewalt in Klagenfurt, Drava, Klagenfurt, Wien, = Celovec, Dunaj 2009, 192 str., ilustrirano

---

Povsem drugačno zgodovinsko zavest kot delo Gerhard Finding, Klagenfurt in Schutt und Asche posreduje delo Danglmaierjeve in Strombergerja. Publikacija obsega pičlih 200 strani in vsebuje poleg zgodovinskega slikovnega materiala aktualne fotografije v črno-beli tehniki umetnice Le-e Lugarič, ki prikazujejo omenjene kraje zločinov in dogajanj. Za boljšo preglednost je bil knjigi dodan še načrt mesta s kratkimi informacijami o obravnavanih krajih. Namenu knjige, da relevantne kraje obhodi in odkriva vsak sam, bi bolje ustrezalo in bilo v pomoč, ko bi ta del zasnovali kot priložo, ki bi jo iz knjige lahko vzeli. Avtorska dvojica delo prezentira kot skupno. In vendar so predvsem pedagoški prispevki, ki obravnavajo rasno preganjanje, tisti, ki jih je pretežno obravnavala Nadja Danglmaier, medtem ko so prispevki, ki govorijo o evtanaziji, nacističnih varnostnih službah in pokopališčih, izpod peresa Helge Strombergerja. Avtorja poudarjata, da publikacije ne

pojmujeta kot sodobnozgodovinske študije, saj segata v njej v daljših pasajah po že publiciranih objavah. Pomembna spodbuda za posamezne teme so bila opažanja Ingeborg Bachmann, objavljena v knjigi "Jugend in einer österreichischen Stadt" (Mladost v nekem avstrijskem mestu).² Vsako poglavje zaključuje komentiran, dopolnilni seznam literature, pri čemer pa avtorja nista dosledna. Namenu, da je knjiga uporabnejša za posredovalno delo, služijo številni sočasni teksti (časopisna poročila, propagandni material, spomini prič časa). Drugače kot v prej obravnavani publikaciji ti deli publikacije tu ne ostajajo brez komentarja. Tudi če je delo Danglmaierjeve in Strombergerja prostorsko očitno omejeno na Celovec in zelo zgoščeno opisuje lokalne dogodke, le-te vedno postavlja v celoten kontekst nacistične politike.

Avtorja pričenjata knjigo z uvodom Petra Gstettnerja in teoretičnimi razmišljanji o pedagogiki spominskih obeležij, učenju na licu mesta in posredovanju "nepredstavljivega". Vendar ta del nikakor ni formuliran preteoretično in je posredovan v lahko čitljivih delcih. Tukaj najdejo učitelji številna dragocena razmišljanja in spodbude za svoj učni proces (str. 22-36). Če primerjamo sedaj zelo diferenciran prikaz "anšlusa" z onim v zgoraj recenzirani publikaciji, bi lahko mislili, da sta opisana dva povsem različna dogodka. Če so v prvi publikaciji v ospredju predvsem veselje in občutek uspeha nacistov ter pogled novih oblastnikov, izvemo v drugi predvsem o onih, ki so zaradi politične spremembe zapadli izločevanju in preganjanju. Celovca predvsem ne opisuje kot "idilično-mirnega glavnega mesta gau-a", temveč ga slika kot enega izmed centrov terorja.

Za izvajanje terorja so delovali v Celovcu "Gestapo, ječe in nacistične varnostne službe", kot je naslovljeno naslednje poglavje (str. 37-60). Obširno je opisana funkcija omenjenih varnostnih služb in inštitucij: gestapovska ječa, ječa gau-a, gestapovska postojanka Celovec, sedež varnostne službe SS. Veliko tega je zapadlo pozabi. Tako danes vedo na primer le maloštevilni, da je bil v nekdanjem gradu, današnjem sedežu Muzeja moderne umetnosti Koroške, zloglasni glavni sedež gestapa. Da ponazorita in predočita grozote, ki jih je ta inštitucija izvajala nad prebivalstvom, avtorja uporabljata sočasna poročila - tudi taka gestapovskega izvora - in spominske tekste žrtev ter poveljnih poročila, ki so nastala tekom procesov proti nacističnim zločincem. V to poglavje avtorja vključujeta tudi morišče na Križni gori. Na tem mestu je bila domnevno justificirana 5. maja 1945 tudi slovenska borka Majda Vrhovnik.

V poglavju "Rasno preganjanje" se avtorja ukvarjata s tistimi skupinami žrtev, za katere je bil Celovec važna prehodna postojanka na poti njihovega preganjanja: za Jude (str. 69-87), Rome in Sinte (str. 64-68) ter koroške Slovence (str. 88-96). Popolnoma v pozabo je prišlo, da je bilo tudi v Celovcu in njegovi okolici nekaj družin Romov in Sintov in tudi v tem primeru se avtorja naslanjata na zapažanja

² Ingeborg Bachmann: Jugend in einer österreichischen Stadt. V: ista, Werke 2. Erzählungen. München 1993, str. 84-93.

Ingeborg Bachmann. Zasluga beljaške iniciative *Verein Erinnern* [Društvo za spominjanje] je, da je preganjanje beljaških Sinti družin danes bolje dokumentirano. Marginalizacija Romov in Sintov ni specifičen fenomen nacističnega časa. Vse do danes so soočeni s predsodki, v regijah s socioekonomskimi problemi tudi s fizičnim, deloma smrtnim nasiljem. Bili so tudi ti dolgo tradirani družbeni resentimenti, ki so privedli do tega, da Romi in Sinti dolgo niso bili priznani kot žrtve nacionalsocializma, temveč so veljali kot kriminalci. Šele 1961, v postopku dvanajste novelizacije zakona o oskrbi žrtev, so Romi in Sinte sprejeli v krog upravičencev za odškodovanje. Žrtve iz gradiščanskega "taborišča za cigane" so enakopraven položaj z žrtvami iz kacetov dosegle šele 1984. Na primeru usode romske deklice, ki je živela pri rejniški družini v Celovcu, avtorja nazorno prikazuje nacistično rasno norost. Družina je hotela deklico posvojiti, prošnja pa je bila s strani oblasti odklonjena iz rasnih razlogov. 1941 so deklico rejniški družini odvzeli, umrla je v gradiščanskem taborišču Lackenbachu. Proti odgovornemu uradniku je bila sicer po vojni vložena ovadba, postopek pa je bil ukinjen in uradnik je po navodilu notranjega ministrstva spet prevzel mesto vodje kriminalne policije. Poglavje o celovškem judovskem prebivalstvu avtorja pričena s historičnim pregledom judovskega življenja v mestu, do katerega je ponovno prišlo šele v poznem devetnajstem stoletju. Na osnovi spominov preživelih avtorja obširno opisujeta uničenje judovske skupnosti in preganjanje judovskih prebivalcev. Tudi pri poglavju o koroških Slovencih se avtorja pogosto naslanjata na spominsko literaturo, pri čemer pa upoštevata tudi novejšo znanstveno literaturo, ki je izšla na to temo. Kot pri Romih in Sintih tudi pri Judih in koroških Slovencih navezujeta na situacijo žrtev po končani vojni.

Posebno poglavje je namenjeno evtanaziji, ki je bila opravljena v Celovcu v bolnici gau-a (str. 97-109). Že 1946 so stale storilke in so stali storilci evtanazije pred sodiščem. Glavni odgovorni so bili obsojeni na smrt in justificirani. Med 1939 in 1940 in potem ponovno med 1942 do konca vojne je v deželni bolnici redno prihajalo do usmrtitev, med 1940 in 1941 pa so pacientke in paciente prevažali v Hartheim na Zgornjem Avstrijskem in jih tam usmrtili. Poleg evtanazije pa so v takratni bolnici gau-a izvajali tudi rasno motivirane nasilne medicinske poizkuse. Po eni strani so hoteli preprečiti "dedne bolezni", po drugi pa uničevati "manjvredno" življenje. O "medicinskih" ukrepih, ki so jim bili podvrženi prisilni delavci in prisilne delavke - to so prisilne sterilizacije, prisilne prekinitve nosečnosti - še ni obširnejših raziskav. Znano pa je, da je prišlo najkasneje od začetka leta 1944 naprej v večjem obsegu do prisilnih prekinitev nosečnosti pri delavkah iz vzhoda. Poglavje, ki je vsebinsko zelo bogato, sloni v večjem delu na že prej opravljenih študijah avtorja Helge Strombergerja. Že 1988 je izšlo njegovo delo "Die Ärzte, die Schwestern und der Tod" (Zdravniki, sestre in smrt), ki je zbudilo veliko pozornost in je medtem na voljo že v tretji dopolnjeni izdaji.

Poleg zbirnega taborišča na Žrelski cesti v Celovcu (Ebenthalerstrasse), v katerem so bile internirane po svojem nasilnem pregonu s kmetij koroške slovenske družine pred svojim nadaljnjim transportom v takoimenovani "Altreich", je obstajala v Celovcu še vrsta drugih taborišč, katerih eksistenca je izginila iz javne zavesti, kot na primer podružnica Mauthausena v Dhovšah ali pa taborišče Otok (Waidmannsdorf) (str. 111-120). Prav podružnica kaceta je bila v polpreteklosti opisana v najboljšem primeru kot "areal s temno preteklostjo" (str. 112). Šele leta

2007 je uspelo, da je bila pritrjena na današnji Khevenhüllerjevi kasarni spominska plošča. O vsakdanu tega taborišča pripoveduje bivši zapornik Rajmund Pajer, Slovenec s Tržaškega, ki je bil rojen 1930 in danes živi v Kanadi. Poleg Pajerja je taborišče preživel tudi Kaspar Bachl. Bachlu je s pomočjo njegove žene uspel pobeg, 1950 je spisal svoje spomine, ki jih tu pravtako lahko preberemo. V Otočah je bil obširen taboriščni areal, v katerem so bili internirani prisilni delavci in delavke ter vojni ujetniki. Točna lokalizacija danes ni več mogoča.

Poleg krajev, ki so povezani z izvajanjem fizičnim nasiljem, se avtorja dotikata tudi vprašanja "kulturnega nasilja" (str. 121-133). Pod tem pojmom razumeta predvsem tiste ustanove, ki so propagirale nacistično ideologijo. Poleg šole avtorja obravnavata področje prostega časa in znanosti.

Nadaljnje poglavje je namenjeno pokopališčem (str. 135-156). V Celovcu je vrsta malih in večjih pokopališč, kjer so deloma pokopavali le določene skupine ljudi. Primer za to je britansko vojaško pokopališče v bližini univerze, ki se tako zelo razlikuje od primera centralnega pokopališča v Trnji vasi. V Šentrupertu pa spet obstoja posebno judovsko pokopališče. V poglavju se avtorja ukvarjata generalno s funkcijo pokopališč in kako družba različno ravna s svojimi umrlimi. Veliko prostora v poglavju zavezma pokopališče Trnja vas, kjer je bil pokopan velik del ljudi, ki so bili umorjeni ali do smrti trpinčeni v nacističnem Celovcu. Številni so pokopani v ubožnih grobovih. Raziskave govorijo o tem, da je bilo v Celovcu okoli 1000 pregnanih ljudi, ki so bili umorjeni po nacističnem režimu odnosno jih je ta s trpinčenjem spravil ob življenje. Čeprav je s takoimenovanim zakonom o oskrbi vojnih grobov iz leta 1948 zavezano za njihovo trajno oskrbovanje, je mesto veliko število teh grobov tekom časa opustilo in na novo dalo v najem, zaradi česar so v mestno blagajno pritekala znatna finančna sredstva. Drugačno je bilo ravnanje z grobovi pripadnikov vojske, ki jih oskrbujejo vse do danes. Poglavje zajema poleg tega imena tistih domala 300 žrtev nacizma, za katere je Helge Strombergerju uspelo, da je lahko ugotovil lego njihovih grobov. Nadaljnji seznam navaja tiste Celovčane in Celovčanke, ki so zapadli nacističnim pregnanjskim ukrepom izven Celovca.

V dveh zaključnih poglavjih avtorja predstavljata koroške iniciative, ki "spodbujajo iniciative za spominjanje" (str. 177-182), ter kraje, ki jih avtorja označujeta kot "Kraje spominjanja na nacistične žrtve v Celovcu", med temi je tudi Koroški deželni arhiv. V kolikšni meri seveda arhiv, čigar naloga je hranjenje virov, lahko označujemo kot "kraj spomina na nacistične žrtve", ostaja odprto. Če že sprejemamo arhive na osnovi njihovega fundusa virov, zakaj potem niso navedeni tudi drugi arhivi kot na primer Arhiv krške škofije?

Brigitte Entner

Titov dnevnik. Novosti, Beograd 2009, 183 str., ilustrirano.

Srbski publicist Pero Simić prireditelj objavljenega dnevnika, je že pred dvema desetletjema prevzel nehvaležno, a za široko občinstvo in založnike toliko bolj zanimivo vlogo Titovega biografa, njegova dela na to temo, ki so v Srbiji začela